

Олена СИДОРОВИЧ

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПАРАДИГМ ФІСКАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ: ІДЕОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ

Досліджено концептуалізацію парадигм фіскальної соціології в західній науковій традиції. Проаналізовано триаду парадигм фіскальної соціології як науки, що досліджує соціальні, економічні та політичні аспекти процесів оподаткування.

Оподаткування знаходиться на стику всіх соціально-політичних та економічних інтересів суспільства, впливаючи на індивідуальний і корпоративний бізнес, багатство нації в цілому, визначаючи міцність правових основ держави і спрямованість суспільних пріоритетів.

Будучи предметом дослідження вчених зі стародавніх часів до сьогодення, оподаткування і механізми його реалізації виступають, з одного боку, як об'єктивне явище, з іншого – як важливий соціально-політичний та суспільний феномен, на який значний вплив справляє стан розвитку суспільних відносин.

Спроби пояснити природу, наслідки від запровадження або зміни елементів системи оподаткування здійснюються представниками економічної науки з моменту появи перших податкових теорій. Проте відповідь на питання про суть даного явища впродовж останніх десятиліть намагаються віднайти адепти соціології, історії та психології. На думку Л. фон Мізеса, саме тут знаходиться “відповідь на питання про те, чому існують податки” [17].

У традиційній економічній науці з питань оподаткування та державного управління переважно здійснюється акцент на технологіях і механізмах оподаткування,

проте в західній фінансовій думці впродовж більш ніж 90 років складна система соціальних зв'язків та суспільних відносин, а також вплив фіскальної політики на суспільство є предметом вивчення фіскальної соціології. Вказана тематика знайшла відображення в роботах таких відомих теоретиків, як: Ф. Блок, Дж. Б'юкенен, К. Віксель, Р. Голшейд, Дж. О'Коннор, Дж. Кемпбелл, В. Парето, Г. Талок, Г. Шмольдерс, Й. Шумпетер, Д. Якобс та інші. Використання вказаних теоретичних напрацювань є особливо актуальним в часи суспільних трансформацій в Україні та в процесі здійснення реформ у податковій сфері держави, що і зумовило актуальність, окреслило мету і завдання дослідження.

Дослідження фіскальної соціології неможливо здійснювати без використання парадигмального аналізу. Парадигма виступає як міждисциплінарна матриця, стійка сукупність базових категорій, методів і цінностей.

На думку Алексіса де Токвіля, економічні та юридичні науки не в повній мірі спроможні повною мірою обґрунтувати факт побудови податкових систем європейських країн на основі соціальної структури суспільства. В творі “Старий порядок і революція” вчений відзначив соціальну

обумовленість системи оподаткування, обґрунтувавши, що в XVIII ст. в Англії податкові привілеї мали бідняки, на відміну від Франції, де від податків були звільнені багаті члени суспільства. Таким чином, на думку теоретика, сучасну архітектуру оподаткування визначають не стільки механізми і технології оподаткування, скільки соціально-економічні принципи.

Наприкінці XVIII ст. в Європі сформувався два напрями аналізу господарської діяльності держави: англійська економічна теорія, яка ґрунтувалася на економічно-формалізованому підході, та альтернативна теорія, що володіла мультидисциплінарним методом аналізу процесів управління загалом, і в контексті оподаткування зокрема. Оцінку впливу морально-етичних факторів здійснив ще А. Сміт, який сформував низку принципів раціональної побудови податкового процесу. Крім того, свою монументальну працю “Дослідження про природу і причини багатства народів”, опубліковану в 1776 р., класик написав як продовження книги “Теорії моральних почуттів”, 1759 р. видання, в якій передумовою суспільних взаємодій виступали саме моральні орієнтації членів суспільства.

Безумовно, питання оподаткування і державних фінансів є одними з найактуальніших дослідницьких проблем упродовж останніх 200 років. Проте фіскальна соціологія як наука залишається не сформованою дисципліною. Це пояснюється тим, що значна частина джерел, які присвячені соціологічному аналізу процесів оподаткування і фіскальної політики держави, є розпорощеними по різних наукових напрямках: це і теорія держави і права, філософія управління, психологія, історія, фінанси, теорія оподаткування, перелік юридичних наук, соціологія.

Упродовж XIX ст. в літературі з економіки та державних фінансів переважав інтердисциплінарний підхід, зокрема в роботах

В. Зомбарта, Й. Шумпетера та М. Вебера, де містилося саме соціологічне бачення суспільних процесів, хоча самі вчені не вважали себе соціологами.

У соціології XX ст. на основі трактування її предмета існували дві основні парадигми – макросоціологія і мікросоціологія, взаємозв'язок яких є складним і суперечливим. Макросоціологія пов'язана з вивченням суспільних світових систем і їх взаємодії, з аналізом глобальних процесів, різних типів культур, соціальних структур, інститутів і організацій, тобто предметом її дослідження є суспільство як цілісний соціальний організм. Конкретним прикладом осмислення предмета соціології в рамках макросоціологічної парадигми є концепції структурно-функціонального розуміння суспільної системи, що належать Т. Парсонсу і Р. Мертону. У Парсонса суспільство і його підсистеми (об'єкт соціології) розглядалися з точки зору виконання ними певного набору функцій, предмет же соціології виступав як дослідження структур і механізмів, які забезпечували б стійкість соціальної системи.

Предмет дослідження мікросоціологічної парадигми зводиться до вивчення міжособистісних відносин, внутрішніх аспектів поведінки людей і соціальних груп, їх взаємодії, а також конкретних і локальних проблем та процесів. Увага до суспільства як цілісного соціального організму нівелюється, розчиняється в гігантській кількості дрібних явищ, кожне з яких по-своєму важливе, потребує вивчення, має практичне значення, але витісняє з соціологічної свідомості системність і цілісність усього суспільного організму.

Отже, можна виокремити два предмети соціології: макротеорія (теорія структури) і мікротеорія (теорія дії). Розвиток світової соціології в XX ст. спочатку рухався шляхом “розгортання” кожної парадигми, а потім – пошуку можливостей їх з'єднання в рамках єдиного предмета. Прагнення до їх інтегра-

ції, що виявляється в найбільш яскравій формі як пошук шляхів симбіозу “структури” та “дії”, стало особливо помітним в останні два десятиліття.

Теорії середнього рівня займають деяке проміжне положення між фундаментальними теоріями й емпіричним узагальненням первинної соціологічної інформації. На думку відомого дослідника Р. Мертона, теорії середнього рівня – це “теорії, які знаходяться в проміжному просторі між приватними гіпотезами, що здебільшого виникають під час повсякденних досліджень, і систематичними спробами створити єдину теорію, яка пояснюватиме всі спостережувані типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін як на рівні суспільства, так і на рівні окремої людини”. До таких теорій середнього рівня можна віднести і фіскальну соціологію.

Фіскальна соціологія (від лат. *socio* – суспільство, *logos* – вчення, *fisk* – казна) – наука про суспільство як цілісну систему з її складовими в питаннях фіску, що вивчає закономірності і рушійні сили їх функціонування в рамках суспільства, його внутрішніх і зовнішніх законів розвитку.

Предметом дослідження фіскальної соціології є:

а) соціальні і політичні аспекти фіскальних взаємодій, з метою вивчення специфіки відносини між їх суб'єктами, а саме: державою (в особі контролюючих органів та суспільних організацій) і суспільством;

б) питання оптимальності устрою державного апарату і суспільних інститутів у контексті трансформації фіскальних процесів, що здійснюються в державі;

в) критерії легітимності податкової держави й обсяги фінансування суспільних структур громадянином-платником податків;

г) реалізація принципів економічної ефективності та соціальної справедливості через призму податку, зокрема, в сфері скорочення нерівності доходів (перерозподіл).

Дослідження фіскальної соціології неможливо здійснювати без використання парадигмального аналізу. Парадигма виступає як міждисциплінарна матриця, стійка сукупність базових категорій, методів і цінностей.

Фіскальна соціологія – це досить молода дисципліна. Аналіз зарубіжних джерел дозволяє стверджувати про наявність трьох парадигм, що, маючи спільний об'єкт вивчення, здійснюють окреслення її теоретичних меж на основі дослідження: фіскальної антропології, безпосередньо фіскальної соціології (або соціології оподаткування) та фіскальної конфліктології (напряму, що досліджує питання фіскальної психології, політекономії податкової антипатії та теорії конфліктів). Варто зазначити, що еволюційно фіскальна соціологія розвивалася саме у такій визначеній тріаді. Вивчення фіскальної соціології з позицій фіскальної антропології зумовлюється специфікою останньої як міжпредметної наукової дисципліни, яка вивчає людину і суспільство, закономірності їх розвитку і різноманіття форм фіскальних взаємовідносин на визначених історичних етапах розвитку.

Імре Лакатос у структурі парадигм будь-якої науки вбачав “жорстке ядро” – сукупність незмінних, стійких у будь-яких модифікаціях тверджень, що є базовими конструктами вирішення економічних і соціальних завдань суспільства.

Незмінним атрибутом парадигми фіскальної науки є податок. Фіскальна антропологія досліджує уявлення про людину як суспільну істоту, що складалася в різних так званих “примітивних суспільствах”, де фіскальні процеси перебували на різних етапах розвитку.

Фіскальна соціологія досліджує соціальні, економічні та політичні аспекти процесів оподаткування, намагаючись пояснити взаємовідносини між державою і суспільством в контексті оподаткування. Предметом її до-

слідження є устрій і трансформація функцій держави та політичних структур у процесі фіскальних взаємодій. Крім того, піднімаються питання легітимності податкової держави і фінансування суспільних політичних структур громадянином-податкоплатником через призму соціальної справедливості в сфері скорочення нерівності доходів.

Вперше окреслення фіскальної соціології пов'язують з іменем Р. Голдшейда, який у 1917 р. вказав на особливу важливість вивчення фіскальної історії для розуміння процесу формування держави [4].

Ще задовго до формування фіскальної соціології як науки середньовічний арабський мислитель Ібн Хальдун довів можливість функціонування держави тільки завдяки грошовим поступленням у казну, стверджуючи, що "податки і збори утворюють матерію держави", що є можливим завдяки двом формам втручання: перша форма – це збільшення оподаткування шляхом запровадження різноманітних видів податків, "вигадування монархом нових видів податків"; друга форма – це пряме втручання держави в природну кон'юнктуру ринку, у внутрішню і зовнішню політику [1, 37]. Різні форми втручання призводять до негативних для держави наслідків. Так, надмірність оподаткування, "гніт і утиски" підданим, зменшення доходів вбиває їхню надію, пов'язану з торгівлею, зменшує поступлення в казну та призводить до деградації економіки [2, 89]. Таким чином, як стверджував Ібн Хальдун, держава гине, вона здійснює самогубство, бо знищує ту основу, завдяки якій і може сама існувати. Тому аргументи на користь виваженого, об'ґрунтованого підходу до процесів оподаткування, незважаючи на багатовікову історію формування, є актуальними і в час демократичних та ринкових трансформацій України.

Безпосередньо до переліку наук соціологічного спрямування фіскальну соціоло-

гію ввів Й. Шумпетер, який визначив її як дисципліну, яка вивчає соціальні процеси, пов'язані з оподаткуванням і державними фінансами [24, 100]. Послідовники Й. Шумпетера, усвідомивши доцільність розвитку фіскальної соціології, по-різному визначали її межі, зводячи її до дисципліни, яка вивчає:

– механізм впливу оподаткування і державних фінансів на широкий спектр політичних, культурних, історичних та інституціональних факторів, а також їх зворотний вплив на процеси оподаткування і державні фінанси [12, 164];

– неекономічні причини і наслідки впливу фіскальної політики держави на суспільство [15, 852];

– принципи управління державними фінансами і принципи перерозподілу податкового навантаження між різними верствами суспільства й учасниками фіскальних процесів [20, 3];

– вплив доходів і витрат держави на соціальну сферу суспільства [22, 76];

– соціологічний аналіз оподаткування і державних фінансів [16, 225].

Другий період розвитку фіскальної соціології припадає на 1970–1980-ті рр., його пов'язують з іменами таких дослідників, як Дж. О'Коннор, Ф. Блок, Д. Якобс і Дж. Кемпбелл. Ці науковці зосереджували увагу на дослідженні ролі оподаткування у формуванні держави, на історичних праформах податків, соціальних процесах, пов'язаних зі збором данини і охоронною рентою, а також тих форм, яких набували ці обов'язкові платежі. Специфіку фіскальної соціології щодо інших наук Дж. Кемпбелл вбачав у тому, що вона фокусується на складних соціальних взаємодіях в інституційному й історичному контекстах, які нерозривно пов'язують державу і суспільство, формуючи при цьому фіскальну політику держави і визначаючи її ефекти [12, 164]. Крім того, теоретиків цікавив процес трансформації епізодичних збо-

рів данини й інших історичних форм оподаткування в цілком впорядковану податкову систему. На їхню думку, регулярне оподаткування не означало економічного підґрунтя формування держави, а було можливим лише за умови монополізації державою послуг на надання охорони та інших благ. Як приклад, наводилася перша в світі загальнодержавна податкова система, яка виникла в Франції у XV ст. і була пов'язана виключно з утриманням регулярної армії і витратами на війни. І лише у XVIII ст. податки стали платою не тільки за зовнішню безпеку, а й за дотримання прав власності, особливо за можних членів суспільства [25, 12].

Саме тому прихильники фіскальної антропології упродовж тривалого періоду часу приділяли особливу увагу дослідженню зв'язку між рівнем оподаткування і геополітичними конфліктами. Всі дослідники схилилися до думки, що під час війни держави стягують більші обсяги податків. Цю закономірність, як приклад, наводить у своїй праці "Осягнення історії" А. Тойнбі, стверджуючи, що "підвищення кількості військових сил тягне за собою відповідне збільшення оподаткування і тим самим зниження рівня життя цивільного населення..." [6, 502]. Загалом, закономірності і механізми виникнення та розвитку конфліктів між учасниками фіскальних взаємодій, а також принципи і технології попередження, запобігання та управління ними є предметом досліджень фіскальної конфліктології.

Підтвердження думки про те, що податки є еволюційною категорією, яка зумовлює необхідність їх дослідження з позицій фіскальної антропології та конфліктології, можна знайти в книзі американського історика Е. Браунлі "Федеральні податки в Америці. Коротка історія" [3], де на основі аналізу процесів оподаткування в США, що цілком можливо застосувати і до інших країн світу, доведено наявність в історії аме-

риканських податків чотирьох поворотних моментів: Громадянської війни, Першої світової війни, Великої депресії і Другої світової війни. В усіх цих випадках уряди країн повинні були створювати принципово нові податкові режими.

Прихильники теорії суспільного вибору А. Пікок і Дж. Уайзман стверджують, що політична еліта, представлена у вигляді виборчих органів і представників державної бюрократії, як правило, підвищує податкові ставки під час війни, оскільки у цей період громадяни стають толерантнішими щодо усвідомлення громадського обов'язку з утримання держави і фінансування військових витрат. Крім того, на їхню думку, після закінчення військових дій рівень толерантності до оподаткування залишається на високому рівні, тому в післявоєнний період податки не опускають до довоєнного рівня. Як наслідок, на думку теоретиків, військові конфлікти збільшують рівень оподаткування [23, 17].

Фред Блок обґрунтовує наявність високих податків під час війни нездатністю представників великого капіталу відмовитися від інвестицій в економіку, яка переживає кризу через військові витрати [8, 230].

Друга половина XX ст. ознаменувала собою активний розвиток розробок представників теорії раціонального вибору та прихильників інституціоналізму. І перші і другі усвідомлювали особливий вплив, який здійснює структура держави на рівень оподаткування і на податкову систему. Політика, згідно з поглядами К. Вікселя, Дж. Б'юкенена і Г. Талока, представляє собою кооперативну гру з позитивною сумою. Суспільство – це добровільне об'єднання індивідів з метою задоволення їх спільних суспільних потреб. Ціною суспільних благ є податки, а оплата державних послуг – це єдиний можливий вид використання податкових надходжень.

Інституціоналізм бере до уваги вплив трансакційних витрат при взаємодії учасни-

ків фіскальних процесів. Податки при такому підході характеризуються трансакційними витратами особливого виду. Замість сплати податків, громадяни отримують від держави соціальні і суспільні блага, гарантії прав власності, особистої безпеки та ін. Це, в свою чергу, значно спрощує і здешевлює взаємодію учасників економічних процесів, що дозволяє державі мінімізувати їх трансакційні збитки.

Варто зазначити, що серед методологічних підходів, з позицій яких здійснюються дослідження з фіскальної соціології, провідна роль належить інституціоналізму, теорії раціонального вибору, теорії трансакційних витрат, теорії суспільного вибору та теорії обміну.

Відомий теоретик теорії добробуту А. Пігу, досліджуючи природу ефективного оподаткування, дотримувався філософського принципу обміну “податки – максимальна кількість благ отримувачам”, обґрунтовуючи це сприйняттям внаслідок співвідношення задоволення (satisfaction) і незадоволення (dissatisfaction), хоча ці два психічні стани не піддаються ні визначенню чи порівнянню [5, 18]. Пігу визнавав, що втручання держави є правомірним з метою підвищення достатку, однак воно повинно здійснюватися на основі принципів компенсації з урахуванням критерію справедливості, принципу рівності та еквімаржинальності (рівності на межі).

В. Парето – прихильник теорії суспільного добробуту – досліджував залежність між величиною доходу і кількістю осіб, які його отримують. Соціологічні дослідження в роботах Парето ґрунтуються на постулатах раціональності поведінки індивідів, тому, на думку вченого, необхідно досконаліше вивчати природу поведінки індивіда-платника податків. Парето усвідомлював, що це неможливо здійснювати в межах економіки як науки, оскільки вона вивчає лише “логічну” або раціональну поведінку, а заповнити цю

односторонність економічної теорії, на думку вченого, повинна інша наука. Ось чому, він ділив усі людські дії на дві категорії: “логічні дії” і “дії нелогічні”. Сфера перших обмежується достатньо вузьким колом, а різниця між двома категоріями людських вчинків лежить у відносинах між їх цілями і засобами, де кожен вчинок має визначену межу. Логічні дії ґрунтуються на роздумах, нелогічні – на почуттях (sentimenti), інстинктах, смаках, тобто ірраціональних проявах. Однак людям невластиво зізнаватися в нелогічності своїх вчинків, тому вони намагаються пояснити, “логізувати” (термін Парето) свої дії, які часто суперечать прийнятим у суспільстві нормам, звичаям та положенням законодавства, виступаючи проявом девіантної поведінки.

Найбільший розвиток психологічний напрямок фіскальної соціології отримав наприкінці 50-х років ХХ ст. і був ознаменований низкою робіт німецьких теоретиків, зокрема: у 1927 р. вийшла в світ робота О. Файта “Основи податкової моралі”, у 1951 р. та 1960 р. опубліковано книги Г. Шмольдерса “Фінансова психологія” та “Ірраціональність в суспільному фінансовому господарстві”. Саме Г. Шмольдерс звернув увагу на певні закономірності у сприйнятті, податковому мисленні та податковій етиці платників, що дало змогу розглядати питання сплати податків в економічних, правових, етичних, суспільно-політичних, соціально-психологічних аспектах. Дослідник розробив особистісні моделі поведінки платників, що перебувають у певних ситуаціях, формування яких дало змогу вивчити можливості створення оптимальної структури системи оподаткування. Особливий інтерес зумовлювало вивчення фінансової психології громадян у країнах-учасницях європейської інтеграції з метою розробки стратегії податкової гармонізації. Науковий пошук був продовжений у роботах К. Ханс-меєра, К. Макшайдта, Г. Вісведе, А. Леві-

са, В. Фелдхофена, Г. Вернеріда та інших. Предметом особливо детального аналізу стали такі поняття, як “податковий тягар”, “податковий менталітет”, “податкова психологія”, “податкова мораль”, “податкова культура” та ін.

На думку німецького теоретика Б. Нерре, саме податкова культура є передумовою успішного або провального застосування податкових реформ та елементів трансплантованих економічних моделей у систему країни-реципієнта. Прикладом цього може бути неможливість використання рекомендацій представників Колумбійського університету США К. Шопа та Е. Селігмена в складі податкової місії на Кубі у 1931 р. Американська модель оподаткування не була співставна з кубинською податковою культурою чи економічною дійсністю, тому кубинський уряд привселюдно спалив всі копії доповіді, надані після їх опублікування.

Неможливість стандартних економічних моделей пояснити відмінності між країнами залежно від рівня дотримання податкового законодавства й особливостей податкової солідарності лежить у площині аналізу стандартів податкової культури. Вперше цей термін був використаний 80 років тому Й. Шумпетером у статті “Економіка і соціологія податкового податку”, дещо пізніше підхоплений представниками Кельнської школи податкової психології. Зокрема, Б. Нерре дає тлумачення податкової культури як “специфічної для кожної країни сукупності всіх відповідних формальних і неформальних інститутів, пов’язаних із національною податковою системою і її практичною реалізацією, які є історично вмонтованими в культуру країни, включаючи залежності і зв’язки, зумовлені їх постійними взаємодіями” [18]. На думку теоретика, термін “податкова культура” містить “культуру оподаткування в країні” та “культуру сплати податків”.

Низький рівень податкової культури, податковий і правовий нігілізм, недосконалість правової бази, дефективність сформованих у суспільстві соціальних відносин та інші причини зумовлюють небажання повної або часткової сплати податку, що призводить до правопорушень чи податкових девіацій – вчинення певних заходів, що суперечать загальноприйнятим, законодавчо встановленим нормам податкової поведінки.

У кожному суспільстві існують соціальні норми, тобто формалізовані правила, за якими суспільство живе, відхилення або недотримання яких є соціальною девіацією.

Соціологічне пояснення природи девіацій вперше було запропоновано в теорії аномії (“розрегульованості”), розробленої Е. Дюркгеймом (1897), згідно з якою явище аномії виникає в часи кризи і різких соціальних змін, коли загальноприйняті норми соціальної поведінки перестають відповідати очікуваним результатам, а втрата ідеалів, крах культурних цінностей і норм ведуть до соціальної дезорганізації, що сприяє росту девіацій.

Підсумовуючи вищевказане, варто зазначити, оскільки фіскальні технології належать до розряду соціально-економічних, очевидно, що вони виходять далеко за межі господарсько-економічного життя як окремої людини, платника податків, так і суспільства загалом, істотно впливаючи на політико-правову, культурну та соціальну сфери, сімейне та й загалом громадянське благополуччя, тому необхідність подальшого вивчення парадигм фіскальної соціології є беззаперечним. Фіскальна соціологія дає більш широкий погляд на економічні явища, розглядаючи вплив різних економічних і неекономічних факторів на явища економічного життя та процеси оподаткування, відстежуючи їх зворотний вплив з метою свідомого регулювання вчинків і дій платників податків відповідно до поставленої мети.

Література

1. Андрущенко В. Л. *Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів)*. – Львів: Каменяр, 2000. – С. 37.
2. Игнатенко А. А. *Ибн-Хальдун*. – М.: Мысль, 1980. – С. 89.
3. *История американских налогов [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: http://www.kontinent.org/article_rus
4. Новикова Е. Г. *Фискальная социология: обзор западных исследований налогообложения и ресурсов Интернет // Экономическая социология*. – 2005. – Т. 6. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ecsoc.msses.ru
5. Селигмен Б. *Основные течения современной экономической мысли*. – М.: Прогресс, 1968.
6. Тойнби А. Дж. *Постигжение истории: Пер. с англ. /Сост. А. П. Огурцов; Вступ. ст. В. И. Уколовой; Закл. ст. Е. Б. Рашковского*. – М.: Прогресс, 1991. – С. 502.
7. Block F. *The Fiscal Crisis of the Capitalist State // Annual Review of Sociology*. – 1981. – Vol. 7. – P. 1–27.
8. Block F. *Beyond Relative Autonomy: State Managers as Historical Subjects // The Socialist Register / Ed. by R. Milliband, J. Saville*. – London: Merlin, 1980. – P. 227–240.
9. Campbell J. L. *An Institutional Analysis of Fiscal Reform in Postcommunist Europe // Theory and Society*. – 1996. – Vol. 25, No. 1. – P. 45–84.
10. Campbell J. L. *The Fiscal Crisis of Post-Communist States. In Jerzy Hausner and Grzegorz Mosur. Transformation Processes in Eastern Europe*. – Warsaw: Polish Academy of Sciences, 1993.
11. Campbell J. L. *The state and Fiscal Sociology // Annual Review of Sociology*. – 1993. – Vol. 19. – P. 163.
12. Campbell J. L. *The State and Fiscal Sociology // Annual Review of Sociology*. – 1993. – Vol. 19. – P. 164.
13. Higgs R. *Crisis, Bigger Government, and Ideological Change Two Hypotheses on the Ratchet Phenomenon // Explorations in Economic History*. – 1985. – January 1.
14. Higgs, R. *Crisis and Leviathan: Critical Episodes in the Growth of American Government*. – New York: Oxford University Press, 1987.
15. Jacobs D. *Corporate Economic Power and the State: A Longitudinal Assessment of Two Explanations // American Journal of Sociology*. – 1988. – Vol. 93. – P. 852–881.
16. Mann F. K. *The Sociology of Taxation // Review of Politics*. – 1943. – Vol. 5. – P. 225–235.
17. Mises, L. von *Theory and History*. Auburn: Mises Institute (руський переклад: Мизес Л. фон. *Теорія і історія*). – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
18. Nerre B. *The concept of tax culture*. – University of Hamburg. Germany: National tax association. – 2001.
19. Nerre B. *Tax Culture as a Basic Concept for Tax Policy Advice // Economic Analysis and Policy*. – 2008. – P. 153–167.
20. O'Connor J. *The Fiscal Crisis of the State*. – New York: St. Martin's Press, 1973. – P. 3–5.
21. O'Connor, James. *Fiscal Crisis of the State*. – New York: St. Martin's, 1973.
22. Padgett J. F. *Hierarchy and Ecological Control in Federal Budgetary Decision Making // American Journal of Sociology*. – 1981. – Vol. 87. – P. 76.
23. Peacock A. T., Wiseman J. *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*. – Princeton: Princeton University Press, 1961.
24. Schumpeter J. A. *The Economics and Sociology of Capitalism / Ed. by R. Swedberg*. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – P. 100.
25. Tilly C. *The Formation of National States in Western Europe*. – Princeton: Princeton University Press, 1975.
26. Walder A. G. *Property Rights and Stratification in Socialist Redistribute Economy // American Sociological Review*. – 1992. – Vol. 57. – P. 524–539.
27. Webber C., Wildavsky A. *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*. – New York: Simon & Schuster, 1986.